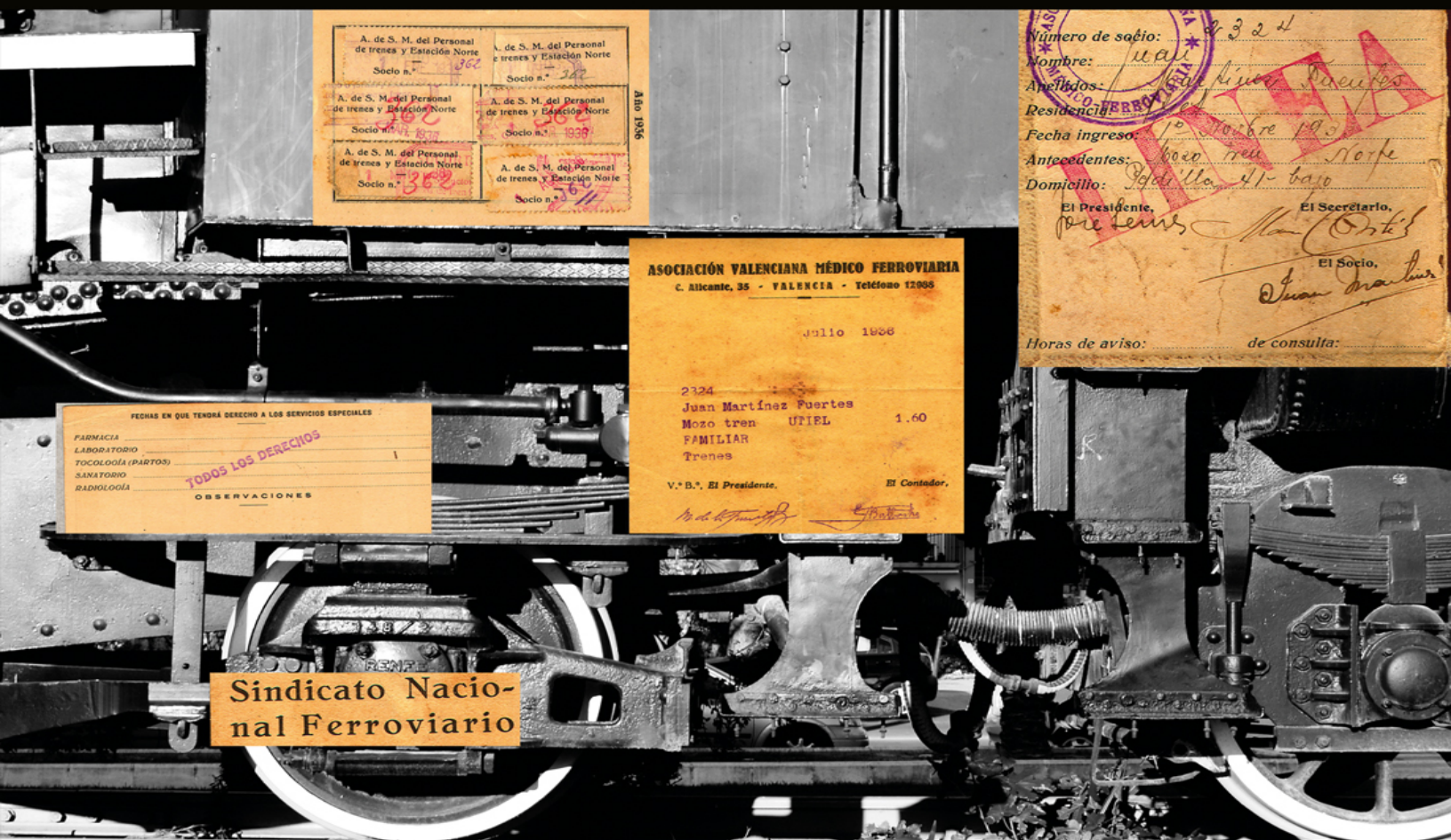

Francesc-Andreu Martínez Gallego

Esperit d'associació

Cooperativisme i mutualisme laics al País Valencià, 1834-1936

ESPERIT D'ASSOCIACIÓ
COOPERATIVISME I MUTUALISME LAICS AL PAÍS
VALENCIÀ, 1834-1936

Francesc-Andreu Martínez Gallego

UNIVERSITAT DE VALÈNCIA

Esta publicación no puede ser reproducida, ni total ni parcialmente, ni registrada en, o transmitida por, un sistema de recuperación de información, en ninguna forma ni por ningún medio, ya sea fotomecánico, fotoquímico, electrónico, por fotocopia o por cualquier otro, sin el permiso previo de la editorial.

© Francesc-Andreu Martínez Gallego, 2010

© D'aquesta edició: Universitat de València, 2010

Correcció: Pau Viciano

Coberta:

Disseny: Celso Hernández de la Figuera

Fotografia i composició gràfica: Manu Alarcón Bisbal

Realització ePub: produccioneditorial.com

ISBN: 978-84-370-7627-0

ÍNDEX

PORTADA

PORTADILLA

CRÈDITS

ÍNDEX

AGRAÏMENTS

PRÒLEG

ASSOCIACIÓ I COOPERACIÓ EN PERSPECTIVA
HISTÒRICA

*UN REI EN LO VENTRE: TÒPICS INDIVIDUALISTES I
REALITATS ASSOCIATIVES*

*ENTRE ALTERNATIVA I TERCER SECTOR: LES
VESSANTS DE LA COOPERACIÓ*

L'ECONOMIA SOCIAL EN PROJECCIÓ

DE L'ARTESÀ AGREMIATAL TREBALLADOR
SOCIETARI

L'ENFONSAMENT DEL GREMIS, 1834-1839

L'EMERGÈNCIA DE LA PREVISIÓ, 1839-1868

*GENT DE MAR, UTÒPICS I REPUBLICANS DAVANT LA
COOPERACIÓ*

*REVOLUCIÓ DEMOCRÀTICA I CLÍMAX SOCIETARI,
1868-1874*

*ENTRE LA DESFETA I L'ASSOCIACIONISME DISCRET,
1875-1887*

LA LLEI D'ASSOCIACIONS DE 1887: EFECTES I
TENDÈNCIES EN LA COOPERACIÓ I EL
MUTUALISME

PREMSA I EXPRESSIÓ MUTUAL I COOPERATIVA

*LA SOLIDARITAT EN LA SOCIABILITAT: RECOMPTE
D'EFECTIUS
ATLES DE LA COOPERACIÓ I EL MUTUALISME*

**FUTURS IMPREVISIBLES I SOCORS MUTUS DE
PREVISIÓ**

*MUTUALITATS PURES, IMPURES, VERSÀTILS
METGE, FARMÀCIA, PENSIÓ I TAÛT
LA LLEI D'ACCIDENTS DE TREBALL DE 1900 I LES
MÚTUES PATRONALS
SOCORS MUTUS I SOCIETATS DE RESISTÈNCIA AL
CAPITAL: LA BASE MÚLTIPLE, UN L·LIGAM
DE MUTUALISTES A SOCIALISTES: ELS DEPENDENTS
DE COMERÇ DE LA CIUTAT DE VALÈNCIA*

**VINCLES PER A LA PRODUCCIÓ, LA DISTRIBUCIÓ
I EL CONSUM**

*LA COMPETÈNCIA INVERSEMBLANT AMB LA MÀ
OCULTA: LES COOPERATIVES DE PRODUCCIÓ
CONTRA ELS ABUSOS DELS ESPECULADORS: LES
COOPERATIVES DE CONSUM
FER LLUM: LES COOPERATIVES ELÈCTRIQUES
CULTURES DE CASINO: LES COOPERATIVES
D'INSTRUCCIÓ I ESBARJO*

**ENTRE LES CASES BARATES I LES
COOPERATIVES D'HABITATGE**

*HABITATGE POPULAR, EIXAMPLES URBANS I
LLOGUERS CARS
LA PROLONGACIÓ DEL MODEL BENÈFIC: LA
SOCIETAT CONSTRUCTORA DE CASES PER A
OBRERS DE VALÈNCIA
A LA PROPIETAT PER LA COOPERACIÓ: LA LLEI DE
CASES BARATES I L'EMERGÈNCIA DE LES CLASSES
MITJANES
ELS SOCIALISTES I L'HABITATGE COOPERATIU*

EL MÓN AGRARI, DE LA CRISI A LA SOLIDARITAT
CRISI FINISECULAR I ASSOCIACIONISME RURAL
UN DOMINI CONFSSIONAL?
LA QÜESTIÓ DE L'EFICIÈNCIA COOPERATIVA

EL SOMNI DEL BANQUER DE SI MATEIX: EL
COOPERATIVISME DE CRÈDIT
ENTRE PÒSITS I USURES
ELS BANCS AGRÍCOLES I L'AGRICULTURA
DESCAPITALITZADA
LES CAIXES RURALS I EL CRÈDIT COOPERATIU

BIBLIOGRAFIA

APÈNDIX

Agraïments

Un llibre sobre les formes associatives del cooperativisme i el mutualisme incorreria en greu contradicció si negara el suport rebut per l'autor, que ha arribat de molts indrets.

L'empenta inicial vingué de la mà de Josep Maria Soriano Bessó, que aconseguí fer-me veure la necessitat d'intentar construir una panoràmica general sobre el cooperativisme valencià. Ben aviat compartírem converses, objectius i amistat.

La Caixa Popular es va interessar també pel projecte i l'entitat esdevingué una mena de fòrum en el qual explicava el meus avenços en la investigació i rebia suggeriments, suport i ànims dels cooperativistes que la gestionen.

Antoni Laguna em va facilitar extraordinàriament la consulta dels arxius de la Delegació del Govern, on hi ha el registre d'associacions, que és una font clau en aquesta investigació. I, a més, des de la distància curta o des de la llarga, sempre va encoratjar-me per tirar endavant.

Enrique Bordería i Inma Rius, com sempre, intentaren donar-me ànims quan vaig engegar la tasca, allà pel 2003, i em trobava -ells també- en una situació força incerta. Josep Lluís Gómez Mompert va aconseguir que les meues tasques docents es feren compatibles amb les meues investigacions i contribuí a esborrar aquelles incerteses.

José Antonio Piqueras va llegir el manuscrit i acceptà fer-ne el pròleg. De segur, però, que malgrat tot hi ha errors o explicacions poc afortunades en el text, que són responsabilitat exclusiva de l'autor.

Hi ha molts altres amics historiadors concernits, és clar. Però la llista s'eixiria de mare. Vull, però, dedicar el llibre a Mari-Carmen, Nando, Laura i Diana, perquè s'esforçaren,

sense que calguera, per demostrar-me la seua amistat i reconfortaren la redacció inicial del treball.

María José, Neus i Carles han sigut els que més han perdut i, malgrat tot, sempre em diuen que són els que més han guanyat. Impressionant. Valen una mina, però no els podré pagar el temps que els dec.

Finalment, agraesc al Servei de Publicacions de la Universitat de València i al seu director, Antoni Furió, l'interès mostrat i la cura posada en l'edició.

Xeraco, estiu de 2009

PRÒLEG

A propòsit de les fronteres del comunitarisme cooperatiu

La cooperació entre iguals, des de baix, fomentada pels que viuen del seu treball i no tenen capital, la cooperació voluntària destinada a aconseguir objectius socials compartits i per a cada un dels associats, constitueix una de les expressions més notables i duradores del comunitarisme modern. De la noció d'auxili recíproc, a la creació i gestió de serveis; de l'obertura de magatzems d'aliments i efectes personals o de treball a preus inferiors als del comerç per haver eludit els intermediaris, al crèdit a baix interès; de la construcció d'habitatges a la modalitat més complexa del treball associat amb fins productius, el moviment associatiu d'aquestes característiques descansa en la voluntarietat, la participació en l'adopció de decisions, en la renúncia al lucre de l'entitat gestora en la mesura que el benefici se sotmet al treball o els beneficis, si n'hi haguera, s'adrecen al beneficiari social. En una societat, la capitalista, governada per la competència, l'esperit que la impulsa cada dia, l'associació cooperativa representa un repte formidable perquè obliga a adquirir compromisos, a admetre determinades renúncies a favor de l'empresa col·lectiva, a desafiar la iniciativa estrictament individual, tot això preservant la personalitat dels associats.

No és estrany que un dels primers *físics socials*, el pensador Charles Fourier, creguera haver trobat en les comunitats de producció i consum la fórmula magistral que havia de permetre als treballadors l'emancipació de la servitud industrial, que els condemnava a jornades extenuants per un míser salari incapaç de cobrir les necessitats més peremptòries, amb les seqüeles d'ignorància, malaltia i degradació moral. El britànic

Robert Owen va advocar en la dècada de 1820 per les cooperatives de treball i consum que prescindirien del fabricant i del mercader, dels burgesos que guiats per l'afany de guany, esprenien al màxim la capacitat dels empleats i organitzaven la producció prescindint de la condició humana dels assalariats, que eren reduïts a un factor productiu semblant a les occides màquines. A diferència de Fourier, que esperava guanyar-se les autoritats i els capitalistes per al seu projecte, en gran manera futurista, Owen havia dipositat la confiança en l'autonomia dels mateixos treballadors i havia imaginat la seua difusió i integració mitjançant una federació sense límit que conduïra a constituir una entitat mundial. Associació, persuasió, educació al servei d'un sistema cooperatiu integral que compreguera la producció, l'intercanvi, l'ensenyament i, fins i tot, el govern per la comunitat, ja que el model, de base econòmica, posseïa aspiracions d'ordre social. El seu llegat fou recollit el 1844 per la Rochdale Society of Equitable Pioneers, model del moviment en xarxa del cooperativisme pràctic.

Com a bons rousseauians, Fourier, un autodidacta, i Owen, un empresari, creien en la bondat natural de l'ésser humà, quan aquesta és alliberada de les deformacions que ha creat una societat egoista, i en la racionalitat universal; totes dues havien d'assegurar el bon funcionament dels falansteris del primer i de les comunes del segon, embrió d'una societat nova, pròspera, humanitària, harmònica. Com a bons idealistes, i malgrat que l'un i l'altre concebien el seu projecte com un nou sistema social, en compte d'una variant de l'associacionisme empresarial, van creure també que aqueixes cooperatives podien ser establertes al marge del règim capitalista, pels seus voltants o a dintre seu sense entrar en conflicte amb l'ordre imperant que algun dia substituirien. Aproximadament dues dècades després, Pierre-Joseph Proudhon s'erigirà en apòstol del mutualisme, el suport mutu entre petits productors

independents, federats lliurement en comunes locals i, aquestes, entre si, i auxiliades per bancs del poble (inicialment sota l'empareda de l'estat i, en veure que això no es produiria, per mitjà de les cooperatives de crèdit) que hagueren renunciat a lucrar-se amb els préstecs.

Les teories socials i els sistemes d'idees que confiaven al cooperativisme i al mutualisme la superació de l'ordre capitalista -Owen feia compatible els seus principis cooperatius amb l'existència de societats resistents al capital i Proudhon es declarava defensor de la lluita del proletariat contra el capital- van trobar una realitat en procés de transformació en què invariablement, a Europa, s'assistia a la pauperització de les classes treballadores urbanes i rurals, i a l'emergència d'una pagesia parcel·lària enormement fragmentada en termes geogràfics, econòmics i socials.

Les regles del treball van canviar en nom de les llibertats. Va succeir en només uns pocs anys, després d'un parell de dècades de temptatives i reaccions, en les quals van desaparèixer les que es tenien per institucions seculars sòlides. La desintegració econòmica, l'abolició jurídica i la supressió efectiva dels vincles de dependència que havien sigut característics de l'antic règim van auspiciar el desenvolupament de les relacions de producció en via de germinació en èpoques anteriors. Els historiadors debaten les pautes del procés i el grau de substitució d'unes relacions per altres en el si del feudalisme tardà en els primers lustres de la nova època, introdueixen matisos -a vegades de manera acalorada: la forma que tenen de sostenir els seus criteris- sobre la rellevància de les accions polítiques per a l'evolució dels marcs econòmics, o s'apliquen a interminables discussions sobre la revolució burgesa i el sistema que va ser denominat *capitalisme*. Precisament, l'articulació de condicions, factors de producció i agents socials que donaria lloc al principi de sistematicitat que comporta tota societat, va tenir el punt

de partida en la desarticulació dels elements previs. I en el cas del món del treball, en la dissolució del règim agrari de tinença de la terra i de la comunitat local en tant que usufructuària i reguladora dels usos consuetudinaris i aprofitaments comunals, inclosa, als efectes que ens interessin, l'administració dels pòsits, reserva comunitària i banc de llavor. És l'aspecte més estudiat i que hom considera millor conegut.

En l'esfera de la manufactura i els oficis, la supressió de les reglamentacions gremials, amb les seues exclusivitats i prohibicions, també amb els seus furs i privilegis, va comportar la desaparició de les confraries que des dels temps medievals havien proporcionat als agremiats un mínim de protecció en l'infortuni, un tret distintiu del qual tenien manca la resta de les capes urbanes i els productors dispersos del medi rural.

La força de l'ofici, en tant que corporació, havia residit en el monopoli de què gaudia tant en la fabricació com en el control de l'accés a la professió i la promoció en la jerarquia interna. La cohesió del grup aconseguia l'expressió màxima en el conjunt associatiu parell a la trama laboral, en els gremis, les germandats, les confraries, en tant que creava i reforçava el sentit corporatiu amb què es protegia l'ofici i es distingia en l'escala social urbana, per damunt del sentit de pertinença a les *classes útils i laborioses*. Liquidat el privilegi gremial, aquest entramat societari va subsistir durant un cert temps sustentat per un artesanat en via de transformació, aclaparat per la indústria i convertit en un reducte gràcies a les habilitats requerides per determinats articles. Mentrestant, el nou artesà, *lliure* respecte a la corporació, el treballador d'ofici i l'obrer comú van trobar, juntament amb la llibertat de produir i de contractar-se, un mur de dificultats a l'hora de crear associacions noves, aquesta vegada voluntàries, sempre amb l'argument -rara unanimitat en tots els països- de preservar la llibertat i

l'ordre, perquè havia d'evitar-se qualsevol interferència en el exercici lliure dels drets dels propietaris i tota associació laboral es feia sospitosa als ulls de l'autoritat.

Per consegüent, es van haver de vorejar les prohibicions i les dificultats, i d'imaginar mecanismes de participació que unes vegades mantingueren ocults els objectius societaris proscriuïts i, altres, possibilitaren serveis bàsics dels quals hi havia mancança, allò que pertany a l'esfera de les necessitats humanes essencials derivades de les condicions laborals (en el sentit que la pensadora socialista Agnes Heller parla de «necessitats radicals»).

Hem de considerar, així mateix, que les mesures adoptades a Espanya en els anys previs a la revolució (alienació d'obres pïes de 1798) i en les primeres fases d'aquesta (desamortitzacions de 1836-1841 i 1855), van devastar la irregular tasca assistencial de l'antic règim, en mans fins aleshores de l'Església i dels ajuntaments. Hospitals de pobres, hospicis d'orfes i desvalguts, cases de bojos, leproseries, dispensaris de queviures per a necessitats, etc., van perdre les fonts d'ingressos, quan no van seguir idèntica sort els immobles. La lenta reconstrucció de l'assistència, pública des de llavors i a partir de 1849 sota la fórmula de beneficència, va ser encomanada a les diputacions provincials, mancades de recursos per a aquests menesters, fins al punt que moltes van associar les tasques de beneficència a les rendes extreïtes de les places de bous que gestionaven. Reservades a pobres i jornalers, les noves institucions en van retardar l'aparició fins a final del segle XIX i començament del XX.

Juntament amb allò que desapareix i allò que es retarda a nàixer de forma molt incompleta, pràcticament marginal, estaven les condicions precises, establertes per la societat emergent: la llibertat d'indústria i de treball va introduir en uns casos i va generalitzar en els altres, el principi de la concurrència. Aquest era idèntic a aquell altre que en el terreny del mercat de béns es prenia en consideració per

establir els preus i els fluxos de l'oferta i la demanda, degudament estimulats i mediatitzats per la pretensió de màxim guany.

En les circumstàncies expressades van nàixer les associacions voluntàries en el món d'aquells que vivien del seu treball. El principi de socors mutu era molt senzill i sense dificultat podia reconèixer-se en les confraries gremials: l'aportació regular de contribucions pecuniàries donava accés durant un curt període de temps a certs auxilis perfectament estipulats en casos de malaltia, accident o defunció. Implicava un sentit provisor, implicava organització en el si de l'ofici, requeria un excedent en els ingressos que poguera ser deslligat de l'atenció de la subsistència i continuïtat en l'ocupació. Els poders públics van passar de la desconfiança envers aquelles associacions a la seua regulació. Les grans empreses van començar rebutjant-les davant del temor fundat que albergaren les proscrites societats de resistència i van acabar afavorint-les. El desenvolupament de la legislació laboral les va emparar entre els obrers; el model, cenyit a les prestacions mèdiques, farmacèutiques i enfront del decés, el van estendre els que emigraren a Amèrica Llatina, que van crear a Cuba, Puerto Rico, Argentina o Mèxic, mutualitats espanyoles o regionals que si no eren desconegudes en aquells països, resultaven febles; el model fou adoptat al començament del segle XX per professionals i empleats, que el van dotar de fons majors i de més prestacions i, arran la legislació de l'assegurança obrera obligatòria, va donar lloc a grans mutualitats sectorials de la mà dels patrons. La major entitat d'assegurances espanyoles, Mapfre, va nàixer el 1933 en aquest context com a Mútua de l'Agrupació de Propietaris de Finques Rústiques d'Espanya. Amb anterioritat, la Mútua General d'Assegurances va ser fundada el 1907 per una unió d'empresaris després de l'aprovació de la llei sobre accidents de treball. El règim

franquista, després d'ajornar l'aprovació fins a 1963, i la posada en vigor el 1967, de la llei de bases de la seguretat social, que estava en estudi el 1936, va estendre el sistema de mutualitats laborals basades en cotitzacions obligatòries i serveis restringits als cotitzants de cada una. Fins i tot, el 1941 es va crear una societat de socors mutus en la Guàrdia Civil, l'institut dedicat en el passat a perseguir associats.

La història del mutualisme, des del socors assistencials autònoms, dels mateixos treballadors, a la gran empresa de serveis sanitaris fomentada per una associació d'empresaris, per a acabar en el ram de les assegurances i la seua transformació en societats anònimes cotitzades en borsa, il·lustra a la perfecció l'itinerari de la idea de la prestació de serveis basada en la cooperació; però també l'extraordinària capacitat de capitalització que sota determinades condicions han conegut en la privilegiada vessant empresarial i, per descomptat, la naturalesa polisèmica de la mateixa noció, a banda d'una manifestació polimòrfica, dues característiques que l'autor del present llibre destaca i posa de manifest.

Sens dubte, és impossible reduir el fenomen del cooperativisme i el mutualisme a un patró únic, en la seua caracterització i en la seua evolució històrica. De fet, la deriva de mutualitat patronal i d'afiliats sense perfil determinat, generalment unit al ram de la sanitat, comparteix amb la mutualitat obrera el sistema de capitalització per mitjà de quotes dels associats i la consegüent prestació de serveis. Però és possible distingir-les per la funció que exerceixen cada una, pel grau de capitalització que admeten i pel mètode de gestió que adopten, gerencial en els dos primers tipus, sota el control dels majors contribuents, i democràtic en el que fou originari. En efecte, tant les cooperatives de producció, consum, crèdit i serveis, com les mutualitats van nàixer en el marc de la democràcia social pel tipus d'associat que la

promovia i la integrava, pel funcionament, pel model participatiu, autònom i alternatiu que es proposava impulsar. Així ho van concebre els primers republicans imbuïts de lectures socials, des de finals de la dècada de 1830 en avant, els grups obrers que a partir de 1868 van poder associar-se en llibertat i van expandir el societarisme formal que tant contribuiria a l'autoreconeixement dels treballadors com a col·lectiu social diferenciat. No s'alterava en res el model, perquè rebera el suport de reformadors liberals, com el professor Pérez Pujol. Els congressos de la Primera Internacional van advertir, amb raó, que el cooperativisme mai constituïria una alternativa a la societat capitalista perquè no la posava en dubte, encara que va admetre que ajudava a millorar temporalment la condició dels treballadors. Sense denominar-les cooperatives, pels mateixos anys trobem agrupacions de productors (per exemple, de teixidors autònoms a Alcoi) que comparteixen locals i energia sense constituir una societat mercantil. També van arribar a la conclusió anterior alguns conservadors i l'incipient catolicisme social, que van advocar per la protecció d'aquestes associacions mentre estigueren degudament supervisades i adoptaren principis confessionals que garantien el repudi del socialisme, la confrontació de classe, la democràcia política i altres *desviacions*. D'això, se'n dona compte degudament en l'obra present en el detingut recorregut a què ens invita per la geografia del moviment cooperatiu, específicament del País Valencià.

La *massificació* de la classe obrera europea en un context de demandes democràtiques, l'enfortiment de les organitzacions sindicals en absència de perspectives revolucionàries, les estratègies de supervivència dels llauradors parcel·lars després de la crisi agrària finisecular, quan pugnen per dotar de viabilitat la unitat productiva adaptant-se al mercat, l'ampliació del nombre d'empleats urbans de camisa i coll blanc amb una rica sociabilitat, etc.,

esdevingueren el brou de cultiu de l'expansió del moviment cooperatiu i mutualista entre 1900 i l'inici de la Segona Guerra Mundial, fins a 1936 en el cas espanyol. Ho posa en relleu Francesc Martínez Gallego en aquest llibre, que constitueix una de les seues aportacions més notòries i concloents: la incorporació dels projectes confessionals i la seua presa de posició en l'àmbit agrari no impedeix reconèixer un corrent en el cooperativisme i el mutualisme molt més antic i majoritàriament d'adscripció laica.

Superada la prevenció teòrica inicial, el socialisme va incorporar als seus sindicats i les cases del poble les cooperatives de consum, les escoles cooperatives, les societats de socors i, fins i tot, les cooperatives d'habitatge. Des de 1869, formava part de l'entramat de la socialdemocràcia alemanya i des del final del segle XIX es va difondre entre les organitzacions de la Segona Internacional. El belga Émile Vandervelde, el seu president de 1900 a 1918, va ser un dels màxims defensors, de fet les va incloure en el concepte de democràcia social que va oposar a l'autoritarisme i al qual va denominar capitalisme d'estat, per referir-se a l'experiència comunista; abans de 1914, les mútues i les cooperatives representaven el 37% de l'afiliació del Parti Ouvrier Belge, enfront del 29,5% dels sindicats i tan sols el 9% de les lligues polítiques, les agrupacions. A Espanya és present en les cases del poble i en les denominades societats de base múltiple des de la primera dècada del segle XX. Es troba en la pràctica societària local i té defensors fermes en l'Escola Nova, una iniciativa els mètodes de la qual s'inspiren en el fabianisme malgrat subscriure els principis del marxisme i, per descomptat, en Antonio Fabra Ribas, el seu decidit impulsor.

Però també en les files àcrates, tradicionalment molt poc inclinades a les organitzacions que desqualificaven com a reformistes i narcotitzants, el cooperativisme va començar a ser contemplat per alguns teòrics del puixant

sindicalisme revolucionari. El sindicat que acumula força per a la revolució es concep com a instrument de reivindicació, espai de formació i embrió de l'organització social futura. L'holandès Christian Cornelissen, en el llibre *El comunisme llibertari i el règim de transició*, exposa un concepte d'autonomia obrera en què juntament amb el sindicat es desenvolupen cooperatives i lligues de productors, lligues de consumidors i d'inquilins, relacionats segons el principi federatiu. L'anarcosindicalisme espanyol de la Segona República, en particular el moviment *trentista* i el Partit Sindicalista d'Àngel Pestanya, on el valencià Marín Civera, el murcià Juan López Sánchez i Higinio Noja Ruiz, de Huelva, mestre a Alginet, van assumir aquells principis. Aleshores, cooperativisme i mutualitat no tenien significat social en si mateixos. Després d'un segle, havien ingressat en la neutralitat sistèmica i la seua valoració depenia del projecte social i polític al qual estiguera unit. Potser per això, de l'ampli, variat i multiforme moviment associatiu popular anterior a 1936, el cooperativisme i el mutualisme van ser salvats del naufragi que va suposar la destrucció de la societat civil pel franquisme. Es van liquidar les entitats socialistes, sindicalistes, republicanes, laiques avançades. Es van reconvertir algunes, poques, d'aquestes últimes, es van conservar els sindicats agrícoles confessionals, prèvia integració en les germandats de llauradors i ramaders, les cooperatives catòliques, els economats d'empresa, les empreses basques de règim cooperatiu fomentades des d'àmbits confessionals a partir de 1956 fins a donar lloc a l'actual imperi de la Corporació Mondragón. I el falangisme es va permetre en una de les escasses realitzacions nacionalsindicalistes, promoure alguna cooperativa de serveis, com va succeir amb la Societat Anònima Laboral de Transports Urbans de València. La SALTUV es va fer càrrec del transport urbà el 1964 i va ser la primera d'aquestes característiques creada a Espanya. En l'organització va prendre part l'economista i

falangista irredempt Velarde Fuentes, fou assessorada jurídicament pel jove catedràtic de dret mercantil Manuel Broseta i, per estrany que resulte, tenia en la direcció antics dirigents de la CNT de la tendència sindicalista, alguns d'ells s'havien passat al sindicat vertical i d'altres havien eixit de la presó o tornat de l'exili, a continuació de les negociacions dutes a terme el 1965 entre la direcció del Sindicat Vertical, sota els auspicis del ministre José Solís, i la CNT, com era el cas de l'exministre Juan López, que va acceptar la direcció de relacions públiques de l'empresa. L'experiència va ser oferta com a modèlica.

Va haver-hi un primer cooperativisme teòric i utòpic, al qual s'encomanà l'emancipació del proletariat i es creia que podia aconseguir-se per mitjà de l'organització autònoma del treball, prescindint d'una direcció centralitzada que emanava del propietari del capital, de la disciplina jeràrquica i la supressió de l'explotació a través de la fórmula de retribució íntegra del producte del treball al treballador. Aquesta darrera tesi, proudhoniana, tindria un llarg recorregut i va ser sotmesa a crítica per Marx, ja que l'autor confonia el treball realitzat amb la força de treball emprada en el procés de producció i ometia els costos i la reposició dels restants factors emprats. Després se succeïrien els cooperativismes pràctics que serien desqualificats o acceptats a contracor pel moviment obrer revolucionari, però que va arrelar entre demòcrates, socialistes, sindicalistes i catòlics. Els pioners de la història social del treball a Espanya van començar per prestar una particular atenció a les societats de socors mutus: Manuel Núñez de Arenas -en les *Notas sobre el movimiento obrero español*, que es va publicar el 1916 com a apèndix al llibre de Georg Renard, *Sindicatos, Trade Unions y Corporaciones*- i Manuel Reventós -en el seu llibre sobre els moviments socials catalans, de 1925-, van dedicar nombroses pàgines al mutualisme i al cooperativisme. La historiografia posterior no seria tan generosa i des de

perspectives maximalistes *revolucionàries* va ometre el fenomen, el va reduir a la prehistòria necessària però insuficient del moviment obrer conscient, va destacar-ne la subordinació al clergat i a les patronals, amb la qual cosa es va quedar només amb una de les seues vessants, el va desqualificar per desviació dels interessos proletaris i, més inquietant encara, perquè difícilment es dedueix de l'extensió i la continuïtat, per una pretesa ineficàcia suposadament desconeguda pels seus promotors i afiliats.

Per fortuna, aquest panorama ha canviat i l'associacionisme de la naturalesa que descrivim mereix en els últims anys un interès creixent que comença per donar compte dels fets i buscar interpretacions plausibles. Francesc Martínez Gallego pertany a la classe d'historiadors que no es conforma amb les caracteritzacions que gaudeixen de sòlids consensos, en aparença inamovibles, traçats per alguna força còsmica, i prefereix pensar per ell mateix, tant més quant els indicis conviden a replantejar els temes, a indagar en les fonts, a construir nous interrogants, a oferir noves interpretacions. Per aqueixa via ens va proporcionar un llibre, *Desarrollo y crecimiento*, en el qual oferia el mapa més complet fins a la data de la industrialització valenciana entre 1834 i 1914, on desfeia no pocs tòpics. En *Conservar progresando. La Unión Liberal (1854-1868)*, aportava a propòsit del País Valencià l'anàlisi social i política millor traçada sobre la segona etapa del règim isabelí. Amb el llibre sobre Lluís Mayans ens proposava una de les escasses biografies de què disposem sobre els patricis del segle XIX. En aquest cas, entre els més il·lustres i avui en dia desconegut, en un país on amb tant d'aplom com reiteració s'afirma que els valencians van comptar poc en la política espanyola del vuit-cents. I així, fins a arribar a l'encertada codirecció de la *Gran Historia de la Comunidad Valenciana*.

Historiador social i polític, expert historiador de la comunicació social, Martínez Gallego, Francesc, ha

desenvolupat una línia particularment fructífera, la que va de la desintegració de les relacions gremials i les certeses que els eren inherents, al naixement de les noves relacions i les experiències socials i polítiques a què van donar lloc. Diversos articles i capítols d'obres col·lectives, breus però substanciosos, donen compte d'això. «Tocata y fuga de la fábrica urbana: colisión artesana y disciplina obrera (Valencia, 1840-1880)», publicat per primera vegada el 1993 en la revista *Sociologia del Treball*, ha estat recentment seleccionat com un dels textos més representatius de la història social del treball de les dues últimes dècades per a la compilació que el 2007 es va editar a Nova York amb el títol *A Social History of Spain Labour. New Perspectives on Class, Politics and Gender*. «Disolución gremial i constitución societaria: los términos del vínculo. Valencia, 1834-1868», va formar part del llibre coordinat per Santiago Castillo, *Solidaridad desde abajo*, i ha acabat sent un dels més citats d'aquest clàssic sobre els estudis mutualistes. De grans síntesis a monografies territorials, d'un balanç sobre l'obra d'Eric Hobsbawm a una anàlisi microsocial, ens ha anat demostrant que una adequada combinació de l'objecte de coneixement i de la profunditat de camp de l'observador, pot proporcionar resultats excel·lents. Va succeir amb el treball, només en aparença modest, sobre el cooperativisme a l'Alcúdia, *Agricultores solidarios*, on era possible trobar els traços de la continuïtat societària d'una comunitat agrícola de la Ribera. I es corrobora en el llibre que el lector té davant seu, *Esperit d'associació: cooperativisme i mutualisme laics al País València, 1834-1936*.

En efecte, *Esperit d'associació* indaga, exhuma i analitza un món de relacions associatives, parcialment conegudes, majoritàriament ignorades, despatxades, si és el cas, amb etiquetes que qualifiquen però a penes ens diuen res sobre la matèria d'estudi: les experiències de nombrosos valencians en l'àmbit del comunitarisme cooperatiu que la

tradició ha assimilat amb excessiva freqüència icsàs rigor a posicions confessionals i instrumentalitzades, o als remots inicis de l'obrerisme, quan, segons demostra el nostre autor, fins a 1936 van pertànyer majoritàriament a l'esfera cívica, laica, i de cap manera tampoc ha de ser reduïda al sector agrari, encara que siga en aquest on ha gaudit de major continuïtat. La qüestió de l'esmoreïment no pot imputar-se només a les insuficiències de la historiografia, l'acció política després de 1939 va tindre prou a veure en això. Que servezca aquest llibre, minuciós, ben documentat i millor resultat per a descobrir-nos una realitat que romania oculta i ens explica millor com ha anat creixent la societat de la qual som legataris. Que servezca també per a indagar en les fronteres del comunitarisme i en els beneficis que es dedueixen de les pràctiques solidàries.

JOSÉ A. PIQUERAS ARENAS
Catedràtic d'Història Contemporània
Universitat Jaume I

ASSOCIACIÓ I COOPERACIÓ EN PERSPECTIVA HISTÒRICA

UN REI EN LO VENTRE: TÒPICS INDIVIDUALISTES I REALITATS ASSOCIATIVES

A principi del segle XX alguns metges destinats a pobles rurals valencians escriviren *topografies mèdiques*. Eren informes sobre l'estat de salut de la població i sobre l'entorn ecològic en què vivia. Les topografies no només es fixaven en les malalties més freqüents i en els factors que podien provocar-les, sinó també en la *salut moral* de la petita societat que anotaven després d'escorcollar-li l'ànima. Quasi totes aquelles topografies ens descriuen pobles amb un teixit associatiu dens. Sorprenentment dens.

La topografia mèdica d'Ontinyent, de 1916, parlava de l'existència d'un Patronat de la Joventut Obrera, una Caixa de Socors Mutus del Cercle Catòlic i una altra del Cercle Legitimista; també de La Previsora una mutualitat «con un soberbio edificio de su propiedad donde tiene, además, un Monte de Piedad y una Caja de Ahorros». Hi havia també un Gremi d'Industrials, reunió dels patrons locals, i un Sindicat Obrer Agrícola El Azadón, amb casa social pròpia. També tenien un sindicat agrícola i «todo ello aparte de las numerosas inscripciones a sociedades de seguros de todas clases».[1]

Ontinyent era un poble gran, en realitat ciutat des de 1904, amb 11.000 habitants, amb una estructura ocupacional bàsicament agrícola, però amb una indústria que ja despuntava. Topografies mèdiques, però, de pobles més menuts o només agraris també ens parlen d'una xarxa

associativa gens menyspreable. En la de Sollana, de 1926, es diu que «las muchas sociedades con que cuenta este pueblo indican el espíritu de asociación, contándose entre aquellas La Instructiva Musical, El Progreso, La Agrícola Proteccionista, La Patronal subsección del Sindicato Agrícola Católico, y la Obrera para la defensa de sus intereses».[2] Ciutats menudes, pobles rurals. Òbviament, el fenomen es multiplica a les grans ciutats. Les guies urbanes de les capitals provincials, Alacant, Castelló i València, dediquen capítols sencers a les formes de sociabilitat que s'hi escam-

paven i reunien a milers d'urbanites en el primer terç del segle XX.

Malgrat tot, un dels tòpics més estès per totes les topografies mèdiques, guies urbanes i per tot allò que genèricament anomenem literatura regeneracionista, és el de l'individualisme. L'espanyol és un individualista; el valencià més encara i desconfiat, per afegiment. En la topografia mèdica de Meliana, de 1915, aquesta teoria s'il·lustra ben bé:

Son individualistas por excelencia. Y así como el individualismo, juntamente con el personalismo, es uno de los defectos inherentes a la mentalidad española actual, pretendiendo troquelar el pensamiento de los demás según el propio sentir y pensar, así en esta localidad el individualismo (que a nuestro entender es más funesto que el propio caciquismo ordinario) malogra las más laudables empresas, efecto de la desconfianza innata del valenciano, maldito legado del indómito árabe que no en vano convivió con nosotros por espacio de algunos siglos. De tal modo, que no existe en la población lo que pudiéramos llamar cabeza directriz, pues con la gráfica lengua del país podemos afirmar que cada cual *té un rey en lo ventre*. Así es que la figura del cacique ordinario no existe en la localidad, por no verse tampoco la del vulgar bracero, debido al especial medio de vida de los habitantes, pues todos trabajan tierras en arriendo, no necesitando del cotidiano jornal. Y esta distribución de la propiedad que tan ventajosa es por el bienestar general que reporta a la buena marca de la vida económica de la población, la estimamos como altamente perjudicial para todo aquello que redunde en beneficio de la colectiva, por radicar en ella, más que en nada, la desconfianza natural de sus individuos.[3]

No és difícil endevinar que la *teoria* de l'individualisme valencià, formulada en aquest cas per un metge rural, serveix per a amagar realitats ingrates per a les classes subalternes i, a més, les culpa de la mala situació que pateixen. A la fi, es tracta d'un vici heretat genèticament, el de l'individualisme i la desconfiança «legado del indómito árabe». De manera que les formes d'arrendament de la terra queden legitimades, per injustes que siguin, perquè són preferibles al jornal diari (a la proletarització absoluta) i, més encara, queda legitimat el caciquisme basat precisament en la força coactiva que dona el lloguer de la terra. Perquè, recordem-ho, no és aquest, sinó l'individualisme de l'arrendatari, el culpable que es malmeten «las más laudables empresas».

El que més sorprén del cas és que aquesta mateixa topografia mèdica, com les altres que hi hem esmentat, desmenteix l'individualisme que teoritza, quan explica que en la Meliana de principi del segle XX l'esperit d'associació floreix, ja que hi ha cinc associacions, L'Amistat, La Protectora, el Cercle Catòlic, el Centre Republicà i la Cooperativa Agrícola Obrera. Les dues primeres són societats de socors mutus, «donde en caso de enfermedad se le asigna al socio enfermo una cuota ordinaria de dos pesetas». A més, L'Amistat té un local propi de grans dimensions, amb cinc balcons i un finestral de 18 metres que donava a llevant, edifici esdevingut casino i lloc per a les tasques recreatives promogudes per l'entitat. Però també La Protectora, el Cercle i el Centre Republicà tenien casino propi, tot i que no tan lluït.[4] L'única entitat sense local, que en compensava la manca amb una gran activitat, era la Cooperativa Agrícola Obrera, una cooperativa de consum, «que abarata las subsistencias», i en la qual bona part dels arrendataris-jornalers de la terra de Meliana estan inscrits, malgrat la desconfiança que els imputa el metge.

La caracterització idiosincràtica dels grups humans, la *psicologia dels pobles* o les representacions col·lectives adscrites a cultures o a races determinades, s'estilaven molt al final del segle XVIII i principi del XIX, en el temps del romanticisme. Les literatures i les arts de l'època bastiren els estereotips necessaris per avançar en la construcció identitària dels estats nació. Calia crear la *nació subjectiva*: les nocions que imaginaven la comunitat, les que llancen les xarxes que hauran d'atrapar els ciutadans en un sentiment de pertinença.

A principi del segle XX perdura l'afecció envers l'estereotip i encara, per sobre els construïts en el passat, hi ha qui en basteix de nous. És, per exemple, el temps de la regionalització del nacionalisme. Com que en diversos estats nació europeus i singularment a l'espanyol, sorgeixen moviments nacionalistes perifèrics, una de les respostes centrals -i centralistes- serà la de constituir formes de regionalisme plenament integrades en la idea originària nacional. La nació adopta diversos *casticismes*. Naix, pel que fa a terres valencianes, la construcció cultural del *Llevant feliç* i de tota una llarga sèrie de noves lectures (pictòriques, musicals, etc.) que convergeixen en una *personalitat* regional emergent.

Al llarg del segle XIX, s'han escampat tòpics regionals que no solen ser afavoridors per als naturals de cadascun dels indrets retratats. Eren tòpics que pretenien reforçar la convergència i no pas les forces centrífugues. Del que es tractava era de construir una imatge positiva de la *nació* i això sempre resulta més senzill si es contraposa a la *regió*. Josepa Cucó ens recordava que els romàntics feren circular abastament els tòpics dels valencians sense substància, inconstants, falsos, tot embolcall i soroll de traca, però amb poca molla.[5]

Els tòpics, doncs, dibuixaven uns valencians, per «dessubstanciats», amb poc alè associatiu. No sols individualistes, sinó també desconfiats. Ja hem vist que

algunes topografies mèdiques continuaven al·ludint a aquella mateixa caracterització. La construcció del *regionalisme* a principi del segle XX es va situar en un altre estadi: la de la construcció de la regió en positiu, integrada en una nació amb un imaginari ja definit que calia matisar.

En la revista *Alma Española*, apareguda el 1903, es publicaren una sèrie d'articles, tots de plomes distingides (Francisco Acebal, Miguel de Unamuno, Joan Maragall, Manuel Feliú, Antonio Royo, etc.), sobre les distintes *ànimes regionals*. A Blasco Ibáñez, li pertocà escriure sobre la valenciana. I dibuixà un panorama del *Llevant feliç*, una terra en la qual no hi havia grans diferències entre pobres i rics, on els llauradors tenien la terra que treballaven de propietat o de lloguer, on la dimensió de les nombroses fàbriques propiciava la cooperació entre el capital i el treball. Una terra habitada per gent moderada menjant i bevent, i apassionada parlant i debatent, hedonista, elegant, amant de l'art i de la música per sobre de totes les arts.[6]

El *locus communis* del *Llevant feliç* tingué un moment àlgid amb l'organització a la ciutat de València de l'Exposició Regional de 1909, que demostrava la capacitat «dels valencians» per muntar grans esdeveniments integrats dins la marxa pel progrés de la nació. L'himne de l'Exposició, amb música composta pel mestre Serrano, i que acabaria convertint-se en himne regional, deia allò de «per ofrenar noves glòries a Espanya», una expressió que reforçava l'àmbit regional com a motor de l'impuls col·lectiu. L'himne, a més, assenyalava els trets botànics i ornitològics que dibuixaven la felicitat mediterrània dels valencians i, alhora, encara que feia crides sistemàtiques a la germanor, deixava entreveure un valencià que, al camp o al taller, s'enfrontava en solitari a les forces de la natura, les dominava i aconseguia empenyar la seua terra en marxa triomfal.

El tòpic de l'individualisme, bastit al segle XIX, vinculat contradictòriament a allò col·lectiu (a la regió i a l'esperit regional) en l'himne de l'Exposició de 1909, serví per dibuixar un valencià mític, amb caràcter ben definit, entre hospitalari i desconfiat, entre *meninfot* i apassionat, entre treballador i fester de coet i traca.

Això explica que un metge destinat a Meliana, que escriu una topografia mèdica, afirma en una línia que els valencians són individualistes, en la línia següent diu que aqueix individualisme és la causa de la seua felicitat econòmica i, un poc més avall, dóna exemples, a grapats, que els valencians de Meliana són tan afectes a l'associacionisme que difícilment pot quadrar-los l'expressió *individualistes* sense que les frontisses de la descripció solten crits esgarrifosos.

La idea recurrent sobre la poca capacitat d'associar-se dels valencians -i dels espanyols- és en realitat una herència intel·lectual del romanticisme, reforçada a principi del segle XX durant la construcció del regionalisme i durant el franquisme. En aquest darrer tram històric, va haver-hi alguna cosa més que paraules, perquè «el franquisme, com una immensa piconadora, va arrasar per complet la xarxa associativa preexistent».[7] Ara sabem que els índexs associatius valencià i espanyol del 1900 no eren gens menyspreables; i que, en la dècada de 1980, el nombre d'associacions per habitant s'assemblava extraordinàriament a la xifra del 1900. I que, això sí, la xifra en qüestió havia caigut en picat en les dècades 1940 i 1950, per remuntar molt a poc a poc en la dècada de 1960 i esclatar de nou en les de 1970 i 1980.

Les topografies mèdiques ens mostren, doncs, unes complexes xarxes de sociabilitat. Pobles immersos en la cultura dels casinos, de les tertúlies, dels sindicats, de les societats de tota mena, de la construcció de l'esbarjo a partir de les xarxes de sociabilitat i de solidaritat.[8] Quan ens apropem, més avall, al registre d'associacions que el

Govern Civil de València va confeccionar a partir de 1887, descobrirem que entre aquesta data i la de 1936, només entre societats de socors mutus i cooperatives de diversos tipus, comptem fins a 1.046 associacions inscrites. I queden fora d'aquesta comptabilitat les societats de defensa d'interessos, les societats musicals i esportives, les associacions de caçadors i colombares, etc. Les xifres es corresponen amb una societat civil més enèrgica i dinàmica del que sol pensar-se. L'especificitat del mutualisme i del cooperativisme dins les trames associatives defineixen, al seu torn, un panorama de solidaritats que poc té a veure amb el valencià despreocupat del tòpic.

ENTRE ALTERNATIVA I TERCER SECTOR: LES VESSANTS DE LA COOPERACIÓ

Cal dur endavant estudis conjunts sobre la sociabilitat a principi del segle XX, quan *l'esperit d'associació* es troba en plena efervescència, i cal fer-los des de perspectives generals però també locals, per tenir capacitat de trobar-hi els nombrosos matisos que sembla tenir. Aquest treball no s'enfronta a aquesta empresa global i necessària, només s'ocuparà d'un aspecte de la sociabilitat valenciana en una cronologia que comprén des de la revolució liberal burgesa (1834-1843), fins a l'inici de la Guerra Civil el 1936. Únicament s'ocuparà de la sociabilitat cooperativa i mutualista. Totes dues tenen molts elements en comú i el principal és que constitueixen formes col·lectives d'organització social per aconseguir, en comú, finalitats que no es poden conquerir individualment, sinó mitjançant l'esforç i els recursos de molts.

Tret del llibre pioner, ja molt antic, d'Empar Álvarez sobre els orígens del cooperativisme valencià, obra que feia recomptes més que una anàlisi, quasi tot el que la historiografia valenciana ha escrit sobre el cooperativisme s'ha vinculat als sindicats agrícoles que aparegueren, quasi

tots, després de 1906.[9]A més a més, les obres sobre cooperativisme citen les mutualitats de socors mutus com una mena d'antecedents i se n'obliden a continuació, malgrat les concomitàncies estructurals i de propòsit entre aqueixes dues formes associatives.

El cooperativisme agrícola, però, no és l'única vessant d'aquesta fórmula d'organització social i econòmica. El doctor William King, considerat el pare del cooperativisme anglès, va crear el 1827 una cooperativa de consum a Brighton. El 1831 Philippe Buchez, deixeble de Saint-Simon, va publicar a França les regles ideals del cooperativisme de producció. Louis Blanc va publicar el 1839 *L'organisation du travail*, llibre en el qual deia que la «solució del problema social en l'actual situació econòmica cal cercar-la en l'organització del treball per mitjà de l'associació»; uns pocs anys més tard, durant la revolució de 1848, va impulsar el primer taller social, una cooperativa de producció que va començar amb 50 socis que confeccionaven uniformes i que prompte arribà a tenir-ne 2.000. Robert Owen va influir decisivament en l'elaboració dels estatuts de la *Rochdale Society of Equitable Pionners* que configuraven, el 1843, una cooperativa de consum que pretenia evitar l'especulació dels intermediaris.[10]

Aquestes formes de cooperació de producció, de consum, de distribució i, alhora, els socors mutus, que també representen una forma econòmica de col·laboració a través de l'associació, no han aconseguit captar la curiositat científica dels historiadors especialitzats en la contemporaneïtat valenciana. Potser han existit alguns elements dissuasius.

En un llibre important sobre la relació entre el blasquisme ideològic i polític, i les societats obreres de resistència al capital que proliferaven en la València de principi del segle XX, Ramir Reig explicava que, malgrat les tradicions pròpies, els republicans «no feren res» per